

De socialistische Guldensporenviering, 11 juli 1939

**Een oproep voor een 'gemene geschiedenis'
 Vlaamse beweging en socialistische
 arbeidersbeweging naar aanleiding
 van de Vlaamse Feestdag anno 2002**

*Bart De Nil, Amsab m.m.v. Hendrik Defoort,
 aspirant FWO en Bart De Wilde, historicus*

Lezers die vertrouwd zijn met de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging zullen misschien een déjà vu krijgen bij het lezen van de ondertitel van deze bijdrage. Het is echter niet mijn bedoeling om de Vlaamse Leeuw wat roder in te kleuren met een apologie van de Vlaamsgezindheid van het socialisme in Vlaanderen. Ik wens eerder van deze invalshoek gebruik te maken om een bepaalde benadering ervan binnen de geschiedschrijving op de voorgrond te brengen.

Feest van de Vlaamse Gemeenschap

Hoewel het binnen bepaalde maatschappelijke stromingen nog altijd niet vanzelfsprekend is moeten we volgens mij, uit erkentelijkheid, zoals voor het Feest van de Arbeid op 1 mei, aandacht besteden aan de viering van de Vlaamse emancipatiestrijd. We (dat is een ongedefinieerde Vlaamse bevolking) zijn er immers schatplichtig aan. Gewoon al het feit dat deze strijd ertoe heeft bijgedragen dat *Brood & Rozen* kan verschijnen in de taal van de meerderheid van de bevolking is reden genoeg om even te blijven stilstaan. Het mag vandaag voor velen een evidentie zijn, maar vóór 1930 was bijvoorbeeld de vernederlandsing van het hoger onderwijs een concrete eis in de ontvoogdingsstrijd van een volk. Het heeft wel nog een lange en bitsige sociale emancipatiestrijd gevergd vooraleer het hoger onderwijs ook financieel toegankelijk werd voor brede lagen van de bevolking. Dit terzijde werden we er een week lang aan herinnerd dat het op 11 juli 2002 precies 700 jaar geleden was dat de Guldensporenslag op de Groeninghekouter in Kortrijk werd beslecht. De Vlaamse regering wenste dat deze mythische dag werd

gevierd met een week vol feesten. Om de mensen over de streep te trekken werd zelfs een reclamecampagne opgezet en een pot subsidies ter beschikking gesteld. Blijkbaar is 'het feest', naast een dagelijks cultureel fenomeen, door de huidige beleidsvoerders herontdekt als een wondermiddel tegen allerlei maatschappelijke kwalen of ideologische tegenstanders. Dat bij deze evolutie kanttekeningen worden gemaakt, zoals door Koenraad De Wolf in *Tertio*, is dan ook begrijpelijk⁽¹⁾. Maar 11 juli is nu eenmaal een geïnstitutionaliseerd propagandamiddel geworden dat op tijd en stond door iedereen wordt geaccapareerd.

Terecht, want op 'een emancipatiestrijd' en de symbolen ervan (monumenten, herdenkingen) staat geen kleur. Hoewel historici als Lode Wils de verstrengeling van de Vlaamse en christen-democratische bewegingen op vaak overtuigende wijze hebben aangetoond, kunnen ook zij er niet omheen dat die Vlaamse beweging niet exclusief deze of gene maatschappelijke stroming toebehoort⁽²⁾. En dit omdat de culturele, sociale, politieke en economische vruchten van deze strijd ons allemaal toebehoren.

Ook de socialistische beweging heeft op bepaalde momenten getracht om, op een rituele wijze, aansluiting te vinden bij de Vlaamse beweging door het organiseren van 'rode' guldensporenvieringen. Een chronologische analyse van de relatie tussen de socialistische beweging en de socialisten enerzijds en de Vlaamse beweging anderzijds, kan men lezen in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. In een deskundig opgebouwd en overtuigend artikel situeren Guy Vanschoenbeek en Hendrik Defoort indirect het Vlaamse socialisme als een onderdeel van de 'minimalistische' strekking in de Vlaamse beweging⁽³⁾. De auteurs erkennen dat hun bijdrage deel uitmaakt van een discussie tussen de ideologisch-politieke families. Die discussie is op haar beurt onderdeel van een debatcultuur onder historici die onder andere gekenmerkt wordt door een ideologische parti-pris waarbij elke maatschappelijke stroming haar historische gelijk zoekt. Zoals dit ook het geval is in de discussie rond de wel of niet vermeende vrijzinnigheid van de eerste arbeidersorganisaties in het 19e-eeuwse Gent of de eerder aangehaalde verstrengeling van de christen-democratie met de Vlaamse beweging. Vanschoenbeek en Defoort geven voornamelijk politiek-institutionele verklaringen voor de houding van de Vlaamse sociaal-democraten ten opzichte van de Vlaamse beweging. Een begrijpelijke werkwijze, wetende dat men een inhoudelijk breed onderwerp, gesitueerd over een lange periode moet gaan synthetiseren tot een kort en leesbaar geheel.

Een verschil tussen werelden

Toch was het mogelijk ook anderssoortige, culturele verklaringen aan te brengen. Meer concreet: de auteurs hadden het taalemancipatorische gehalte van de socialistische arbeidersbeweging ook kunnen benaderen vanuit het oogpunt van de toeschouwers. Met andere woorden: de brede onderlaag die de basis vormde van de socialistische

arbeidersbeweging, gaande van de rank and file-militanten tot de brede cirkel van sympathisanten. Dit zou een heel ander verhaal opleveren dan het haast traditionele discours waarbij de houding en de initiatieven van dé roergangers worden gehanteerd als graadmeter voor de Vlaamsgezindheid van de beweging. Een voorbeeld van zo'n voor de hand liggende verklaring, die er in de literatuur voor het grijpen zijn, is het culturele verschil tussen de wereld van de socialisten en die van de flaminganten. Een verschil dat voornamelijk is terug te voeren tot de sociale milieus waaruit beide bewegingen ontstonden en rekruteerden en dat bepalend is geweest voor de beeldvorming die men van elkaar en zichzelf bleef hebben. Een 'verschil tussen werelden' betekent geenszins een schematische voorstelling van afzonderlijke leefwerelden tussen flaminganten keuvelend in Vlaamse huizen en socialisten ergens ver weg in hun volkshuizen. Een beeld dat in hoge mate wordt gevoed door een historiografie die vooral het verschil met 'de anderen' benadrukt, tot meerdere eer en glorie van de eigen exclusiviteit.

In het dagelijkse leven *communiceren* mensen met elkaar, afhankelijk van hun sociaal-economische context, vanuit een specifieke culturele habitus (taalgebruik, elitarisme, symbolen,...). Betekenisvol hiervoor was de debatcultuur tussen flaminganten en socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog. Tijdens zeer druk bijgewoonde publieke meetings bracht ieder zijn standpunten naar voor. Zoals bijvoorbeeld het debat tussen de stichter van het Algemeen Nederlands Verbond, Hippoliet Meert, en de Gentse socialistische voorman, Ferdinand Hardijns bijgenaamd 'den harden', waarvan een wijdverspreide brochure werd uitgegeven⁽⁴⁾. Meert viel vooral uit naar Hardijns omdat de socialisten weigerden zich aan te sluiten bij de Guldensporenviering in 1910. Een ander beproefd en gesmaakt kanaal waren de debatten via de eigen persorganen. Zo haalde Hector Planquart in 1913 in *Het Recht* scherp uit naar de dubbelzinnige houding van *Vooruit* ten opzichte van de Vlaamse beweging. Prompt reageerde Edward Anseele via 'zijn' *Vooruit* met een artikelenreeks, getiteld *Vooruit en de Vlaamse beweging*. Later werden de artikelen gebundeld en uitgegeven in brochurevorm. Hoewel in 1959 door Leo Picard omschreven als "*een onsamenhangend betoog met een vlucht in de literatuur*" schetst Anseeles discours toch treffend de toen vigerende socialistische beeldvorming van flaminganten en vice versa. Flaminganten waren "*burgers*" die opgaan in hun "*taal- en stammenstrijd*" en onverschillig staan tegen de sociale problemen van de arbeiders, "*die gemeene soort*", waarvan ze "*vies en bevreesd*" zijn, aldus Anseele. Voorts hekelde hij het karikaturale beeld dat door de Vlaamse 'burgerlijke' flaminganten werd opgehangen: dat van een socialist die van niets anders spreekt dan van "*beafstukken, nog beafstukken en altijd beafstukken*"⁽⁵⁾.

Het hoeft geen betoog dat de socialistische arbeidersbeweging met recht en rede kon zeggen dat ze een beweging van arbeiders was. Een - in de werkelijke zin van het woord - proletarische beweging waarvan de militanten en een groot deel van de kaders uit autodidacten bestond. Deze 'republiek van kameraden' werd een gesloten sociale groep die haar beheerders rekruteerde uit eigen kring. Dit resulteerde in een burchtmentali-

teit van waaruit argwanend werd gekeken naar alle buitenstaanders. Deze houding manifesteerde zich niet enkel tegenover de flaminganten maar ook intern. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de periodiek opduikende ergernis bij de militanten over het intellectualisme en het elitaire karakter van de Socialistische Jonge Wachten.

Bij de Vlaamse beweging werd het discours gevoerd door een geletterde middenklasse. Talloze flaminganten geloofden dat de geestelijke en zedelijke emancipatie vooral via onderwijs de arbeiders als het ware zou 'opheffen' naar betere materiële levensomstandigheden. Anseeles tegenwerping dat hij met "geletterde lijken" niets kon aanvangen verwoordt kernachtig de tegengestelde zienswijze van de sociaal-democraten. Binnen de traditioneel-flamingantische kringen werd dan ook een beeldvorming gecultiveerd van een socialisme dat zich enkel bezighield met de stoffelijke welvaart, wat zich vertaalde in het alomgekende verwijt van biefstuksocialisme. Een verwijt dat, gezien de initiatieven die de Vlaamse socialisten ontwikkelden voor de 'geestelijke verheffing' van arbeiders, gedeeltelijk onterecht was. "*Leest, Leert en Denkt*" was niet zomaar een vrijblijvende slogan, hij verwoordde de noodzaak om tot de intellectuele emancipatie van de arbeiders te komen. Want wat was de arbeider met acht uur vrije tijd als hij die niet nuttig kon invullen? Hoewel de term biefstuksocialisme binnen de socialistische arbeidersbeweging evolueerde van een scheldwoord naar "*een verwijt, waarop we fier zijn*" wordt toch onrecht gedaan aan de reële drang tot zelfontwikkeling die leefde bij een arbeidersbevolking aan wie - in tegenstelling tot veel flaminganten uit de middenklasse - louter om economische en sociale redenen de toegang tot voorgezet onderwijs werd ontzegd. Maar ondanks alle culturele initiatieven had biefstuksocialisme voor de Vlaamse socialistische arbeidersbeweging ook een connotatie die hout sneed. Immers, de economische en sociale eisen waren, om evidente redenen, steeds prioritair. Zelfs de hoofdredacteur van *Vóoruit* en dé culturo van de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog, Aimé Bogaerts, schreef in 1902 in *Vóoruit*: "*Het vraagstuk der voeding is overigens een der meest belangrijke. Een deensch schrijver, M. Carvling, hoofdredacteur van Politieken, het groote dagblad uit Copenhagen, verklaarde mij eens lachend, dat heel het socialisme slechts een vraagstuk was van bufstuks. En inderdaad, het heeft er veel van*"⁽⁶⁾.

De beeldvorming van de socialistische voormannen als anti-Vlaamse politici werd ook nog eens gevoed door de houding die zij zich moesten aanmeten om tot de cenakels van de macht door te dringen. En de macht was, in deze periode, hoofdzakelijk Belgisch en francofoon ingevuld. Vooral Edward Anseele was in dat verband een meester in het bespelen van twee violen. Hij was een volkstribuun die zijn achterban aansprak in een ongezouten Gents patois en de eisen ervan

als geen ander kon verwoorden. In andere milieus voelde Anseele zich evenzeer op zijn gemak. Zo was hij, evenals bisschop Stillemans, lid van de 'Association flamande pour la vulgarisation de la langue française', die zich toelegde op de verspreiding van de Franse cultuur in Vlaanderen⁽⁷⁾. Anekdotisch is volgend verslag van Lodewijk De Vriese: "*En nu, eene persoonlijke herinnering. Ik was, te dien tijde [1911], een der Voorzitters van Gent voorwaarts. Ik bevond mij onder de inrichters der Meeting [een meeting tegen het rechttrekken*

van de Leie, n.v.d.a.]. *Wij werden te Deurle, op uiterst vriendelijke wijze ontvangen door den Burgemeester, Baron della d'Huysse, die er ons, in eene knappe Vlaamsche rede, het welkom toeriep. (...) Vriend Edward Anseele stond er aan mijne zijde. En dáár, onder het ledigen van een beker schuimwijn tikte de voorman der Gentsche werkerspartij met de katholieken edelman*"⁽⁸⁾. In *Het Volk*, het Gentse dagblad van de christelijke arbeidersbeweging, werd trouwens vaak de draak gestoken met Anseeles kameleongedrag, hij werd er vaak als "dubbel gekleed" in voorgesteld, "als mijnheer bij de rijken en als vetklakke bij de armen"⁽⁹⁾.

Nog een hele tijd na de Tweede Wereldoorlog kan men spreken van een socialistische partij waarvan de kern van militanten een sterk proletarische achtergrond had. Een gevolg hiervan is dat adjectieven als 'gewoon' en 'eenvoudig' als een soort eretitels waren doorgedrongen tot het socialistische canon, net zoals het Engelse woord 'plain' (eenvoudig, duidelijk, onversierd) de denkwereld van de Amish' geloofsgemeenschap in Lancaster County (VS) weergeeft. Een sociaal achtergestelde achtergrond verhoogde de legitimiteit van politici bij een achterban die koos voor het socialisme als de verdediger van de 'kleine man'. Net zoals de pioniers leggen nu vele socialistische voormannen, zoals bijvoorbeeld Willy Claes, in hun biografische schetsen een verband tussen hun eenvoudige afkomst en hun keuze voor het socialisme. Ook Karel Van Miert haalde een deel van zijn legitimiteit uit zijn 'gewone' afkomst. De verandering van het sociologische profiel van de partij, waarbij de nomenclatuur uit de goedopgeleide middenklasse wordt gerekruteerd, maakt dat de afstand tot de leefwereld van de lagere strata steeds groter wordt. Het betreft hier uiteraard een internationaal verschijnsel. De Britse historicus Jonathan Rose schrijft: "*Within the Labour Party, the shift from a working-class self-educated leadership to a middle-class university-educated leadership brought with it a shift from economic protest to cultural protest. By now the right has won the battle for privatization, lower taxation, and a hospitable climate for business; while multiculturalism, feminism, gay rights, and government support for the 'creative industries' have become potent issues for the left. These change began with these scholarship children, whose anger was directed primarily against a hopelessly bourgeois working-class culture. No doubt they sincerely desired an end to poverty and fair shares for all, but Kathleen Betterson admitted she had other priorities. What she really wanted was a socialism that would abolish 'lace curtains and aspidistras'*"⁽¹⁰⁾.

Hetgeen niet wil zeggen dat de socialistische arbeidersbeweging vóór de Eerste Wereldoorlog een totaal gesloten burcht was. Vanschoenbeek en Defoort wijzen bijvoorbeeld op het toetreden van Vlaamsgezinde intellectuelen, zoals Johan Lefèvre, tot het socialisme. Een eerdere casestudy in *Brood & Rozen* rond de Limburgse dichter-onderwijzer Steven Prenau bewijst afdoende dat een dergelijke keuze niet evident was⁽¹¹⁾. Figuren als Prenau en Lefèvre tonen dat de socialistische arbeidersbeweging vóór 1914 zich niet in een sociaal isolement bevond. Dat werd namelijk doorbroken door een groep witte raven, die door Vanschoenbeek getypeerd worden als "*socialistische fellow-travellers in de middenklasse*". Het waren militanten - in de zachte zin van het woord - en sympathisanten die opereerden in een schemerzone tussen sociaal-democratie, flamingantisme en liberalisme. Het zal echter veel onderzoeksinspanningen vergen om

UITGAVE

van het

P. 8. 19.

GULDENSPORENCOMITEIT

GENT

DEBAT

Meert-Hardyns

over het

11^e JULIFEEST

on de

VLAAMSCHER BEWEGING

PRIJS : 10 CENTIEMEN

GENT

Drukkerij Ad. De Backer, Ootergemshensteenw., 139.

1910

Brochure met het debat tussen Hippoliet Meert, stichter van het Algemeen Nederlands Verbond en de Gentse socialist Ferdinand Hardijns

deze groep in kaart te brengen. Want doorslaggevend voor het blootleggen ervan is het reconstrueren van een fijnmazig 'ons-kent-ons-netwerk' eerder dan het onderzoek naar de traditionele structuren waarin traditionele militanten zich bewogen.

Een benadering van onderuit kan bepaalde zaken naar boven halen of nuanceren. Zo wordt in de bijdrage van Vanschoenbeek en Defoort algemeen gesteld dat de 19e-eeuwse socialisten minder aandacht hadden voor de taalkwestie omdat ze - terecht - de economische en sociale discriminatie van de arbeiders centraal stelden. Maar men kan ook de onkunde en de manifeste onwil van sommige socialistische voormannen aanduiden als een element dat meespeelde. Meer bepaald van de tenoren van de Brusselse federatie ten opzichte van de Vlamingen in Vlaamse rand rond Brussel, zoals een onderzoek dat ook aandacht had voor de lokale militanten, aan het licht bracht⁽¹²⁾.

Zoals elk degelijk historisch overzicht bevat ook de tekst van Vanschoenbeek en Defoort een pareltje: *"De loyaliteit van de militanten ging in de eerste plaats uit naar het eigen kleine 'vaderland' dat ze rond hun Vólkshuizen hadden opgebouwd ('organisationspatriotismus') en vervolgens identificeerden ze zich eerder met de eigen gemeente en beroepsgroep dan wel met België of Vlaanderen"*. Een zeer intrigerend besluit dat, hoewel het werd geschreven in het kader van een historiografie van de socialistische arbeidersbeweging, eigenlijk een oproep impliceert tot een anderssoortige sociale geschiedschrijving. Eén die de mensen niet meer beschrijft vanuit het standpunt van een beweging, organisatie of instelling maar vertrekt van hun dagelijks leven.

Gemene geschiedenis

In deze bijdrage wil ik - aan de hand van de relatie tussen de socialistische arbeidersbeweging en de Vlaamse beweging - aantonen dat enkel een aanpak van onderuit tot nieuwe inzichten kan leiden. Meer nog, de focus zou moeten verschuiven van een 'piramidale aanpak', naar grootschalig en diepgaand basisonderzoek op lokaal vlak, waarbij getracht wordt het dagelijkse leven van mensen en hun sociale relaties te reconstrueren. Deze descriptieve verhalen (van feestende, etende, ijdele en corrupte mensen,...) dienen vervolgens geplaatst in ruimere verklaringsmodellen wil men het verwijt vermijden dat men louter heemkundig (lees: copycat-historiografie) bezig is. Het is een benadering die door Bart De Wilde treffend werd omschreven als een 'gemene geschiedenis', naar analogie met de Duitse 'alltagsgeschichte' en de Angelsaksische 'history from below'⁽¹³⁾.

Taalkundig betekent 'gemeen' gewoon, gemeenschappelijk, vulgair of van het volk. 'Gemene' geschiedenis focust dan ook op het volk, de personele en groepsgebonden uitingen van een brede massa. Voor een sociaal historicus ligt, naast de 'vreugden van Houssaye' zoals beschreven in het gelijknamige boek van Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, ook nog een grote voldoening in het maatschappelijk effect van een gemene geschiedenis. Men maakt het verleden van mensen levend door te vertrekken van hun

dagelijkse leefwereld. Door hen de geschiedenis terug te geven in een vorm waarin ze zich kunnen herkennen wordt hun een identiteit verleend.

Op deze wijze sociale geschiedenis beoefenen roept bepaalde weerstanden op. Er is de onvermijdelijke weerstand van de bronnenfetisjist die zweren bij de almacht van klassieke archiefstukken (tellingen, verslagen,...) als de unieke bron. Of het weerwerk van onderzoekers die louter het gebrek aan bronnen of het soort bronnen aanklagen. Het antwoord hierop wordt door Jonathan Rose omschreven met de term 'scholarly retooling', het anders hanteren van een (nieuw) instrumentarium⁽¹⁴⁾. Daarbij moet men gaan sprokkelen in een bos van bronnen, vertrouwde bronnen anders gaan lezen en interpreteren en ook anderssoortige bronnen (muziek, advertenties,...) onder ogen nemen. Met steeds in het achterhoofd het verschil tussen doelstellingen en verwachtingspatroon van de producent en de consument van de desbetreffende bron. Men moet tevens openstaan voor wat in het Engels met de juridische term 'circumstantial evidence' wordt omgeschreven; men moet de zoektocht naar het ultieme bewijs (het moordwapen) niet koppig volhouden, maar een synthese maken (het verhaal) van de gegevens verstrekt door alle mogelijke aanwijzingen, bronnen en - vooral - de bronnen plaatsen in hun historische context. De lectuur van onder meer Carlo Ginzburg kan hiervoor verhelderend werken⁽¹⁵⁾. Daarnaast is er het wetenschappelijke karakter van een dergelijke benadering dat door structuralisten of de 'grote' verhalenmakers vlug wordt omschreven als volkskunde of folklorisme, uiteraard met een negatieve connotatie. Daarop kan men enkel antwoorden met concrete resultaten en, belangrijk, met verwijzing naar de evolutie van de historiografie in het buitenland. Ook in Vlaanderen worden pareltjes geproduceerd maar iedereen die vertrouwd is met de vaklectuur weet dat de oogst in de ons omringende landen groot is. Uiteindelijk zit de angel in wat ik ooit omschreef als het institutioneel elitaire karakter van de Vlaamse geschiedschrijving: het feit dat instellingen en vorsers bepaalde onderzoeksvelden 'opeisen als hun jachtterrein'⁽¹⁶⁾.

Bij wijze van besluit

Eerder dan het benadrukken van het Vlaamse karakter van de eigen ideologisch-politieke familie zou het feest van de Vlaamse Gemeenschap (sociale) historici moeten aansporen om mensen in hun dagelijks leven centraal te plaatsen, los van ideologische adjectieven. Want de concrete emancipatiestrijd werd niet gevoerd door de Huysmansen of Van Cauwelaerts van deze wereld maar door mensen die in economisch penibele omstandigheden een gezin moesten onderhouden of door arbeiders die naar Brussel spoorden en gediscrimineerd werden omdat ze Vlaamse boerkens van 'den buiten' waren. Uiteraard werden de noden van de lagere strata structureel vertaald door de sociale bewegingen en hun organisaties, maar de omgekeerde redenering dat deze bewegingen hun legitimiteit haalden uit de brede massa snijdt ook hout. Het schrijven

van een gemene geschiedenis veronderstelt wel een vorm van nederigheid waarbij men het hiërarchische organigram van een instelling soms eens moet loslaten om het dagelijkse en kleinschalige centraal te stellen.

Dán pas kunnen we concreet peilen naar de mate waarin verschillende symbolen (11 juli, 1 mei, Rerum novarum) vaak onbewust werden beleefd door een individu als onderdeel(tje) van zijn identiteit. Ten slotte bepaalt iedereen vanuit de eigen context zijn eigenste vaderland: "Laat ieder het recht kringen rond zich te vormen die concentrisch uitdeinen tot aan de horizon, tot zover de mogelijkheden van taal en communicatie reiken. En heb respect voor het stukje vaderland van de andere. Mijn vaderland is niet zo 'kleen', het reikt tot waar ik te voet/te paard één dagmars afleg. Wie ooit te voet of te paard door Vlaanderen naar zee getrokken is, wie genoten heeft van de open ruimtes die er nog zijn, en in de verte torens 'entre Bruges et Gand' uit de eeuwige mist van het verleden zag opdoemen, die weet dat zijn vaderland bestaat: 'ubi bene, ibi patria'⁽¹⁷⁾.

Een herinnering aan Guy Vanschoenbeek

- (1) *Tertio*, (2002)112, p. 1.
- (2) L. WILS, *Van Clovis tot Happart: de lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven: Garant, 1992.
- (3) G. VANSCHOENBEEK en H. DEFOORT, Socialistische Partij. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt: Lannoo, 1998, pp. 2777-2789.
- (4) H. MEERT en E. HARDIJNS, *Debat Meert-Hardijns over 11e julifeest en de Vlaamse Beweging*, Gent: De Backer, 1910. (uitgave van het Guldensporencomiteit, Gent).
- (5) E. ANSEELE, "Vooruit" en de Vlaamse beweging. Gent: Volksdrukkerij, 1913, p. 23.
- (6) *Vooruit*, 13.07.1902.
- (7) G. VAN SEVEREN, *Soixante années de vulgarisation de la langue française*, Gand: Hoste, 1957, pp. 49-50.
- (8) L. DE VRIESE, Een wandelinsken in "t ronde van Gent. Herinneringen en schetsen. In: *Zondagsblad*, II(1916-1917)27, p. 220.
- (9) *Het Volk*, 08.03.1902.
- (10) J. ROSE, *The Intellectual Life of the British Working Classes*, London: Yale University Press, 2001, p. 145.
- (11) B. DE NIL, Als sterke eik te midden der dorre heide. Steven Prenau alias Steven Boersen (1866-1929): facetten van een Limburgse socialist. In: *Brood & Rozen*, IV(1999)3, pp. 101-109.
- (12) B. DE NIL, Les villes tentaculaires. De socialistische propaganda in de Vlaamse rand rond Brussel vóór 1914. In: *Brood & Rozen*, V(2000)2, pp. 37-55.
- (13) B. DE WILDE, *Gemene verhalen over een gemeente: mogelijkheden voor een sociale geschiedschrijving op lokaal vlak*. Erfgoedlezing op 12 april 2002 georganiseerd door de Erfgoedcel Oosterzele.
- (14) J. ROSE, *The Intellectual Life [...]*, p. 4.
- (15) C. GINSBURG, *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*, Nijmegen: SUN, 1988.
- (16) B. DE NIL, De geschiedenis van de Vlaamse Beweging "from below"? Een stelling voor Driekoningen. In: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, XXXV(2001)4, pp. 61-62.
- (17) G. VANSCHOENBEEK, Mijn vaderland is niet zo klein. In: *De Standaard*, 25.07.1996.